

ANADOLU MİZAHINDA BAZI İRAN VE ARAP KÖKENLİ MİZAH TIPLERİ

Fikret TÜRKMEN

Anadolu halk kültürünü incelerken oldukça karmaşık tesirleri dikkate almak ve yorumları doğru yapmak zarureti vardır. Doğu ile batının arasında bir köprü durumunda olan coğrafyası onun kültürünü de etkilemiştir. Eski Anadolu uygarlıklarının kalıntıları yanında Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının coğrafyasında yaşayan pek çok kavmin kültürü, batı, yani Hristiyan kültürü Orta doğunun karmaşık kültürleri ve İslam kültürü, nihayet Türklerin birlikte geçirdikleri otantik orta Asya kültürü, bu coğrafyada harmanlanmıştır. Halk kültürünün bütün türlerinde, bu harman bazen birinin baskın olduğu, bazen bir kaçının birlikte kompleks bir yapı içinde birleştiği görülür. Bin yıla yakın bir zaman diliminde, Anadolu Türk kültürü bu kompleks yapısı içinde gelişmiş, ödünç aldığı bir konuyu kendi bünyesinde uydurmuş, kendi ihtiyacına göre kendi geleneğini yaratmıştır. Bazı kültür unsurlarını alarak yeni sentezler yaratmış ve orijinal ifade kalıpları ile estetik ihtiyacını karşılamıştır.

İslâmın getirdiği değerleri de aynı metotla uyarlamış ve kendi tiplerini yaratmıştır. Özellikle Arap ve Farslardan (İranlılardan) aldığı şekil ve türleri kendine göre yorumlamış, hatta bazen ödünç aldığı orijinal konuyu yeniden işleyerek millîleştirmiştir. İranlı bir meslektaşımın söylediği “Milliyeti bilinmeyen bir şairin eserlerine bakınız, eğer tek dille yazmışsa başka dilden eseri yoksa o Araptır. Eğer iki dille eser vermişse o İranlıdır. Üç dilde eser vermişse o Türktür” sözünde belirttiği gibi Anadolu’da kültürde de Arap ve İran kültürü ile yakın bir ilişki vardır.

Gerçekten de XI. yüzyıldan itibaren birinci sınıf şair ve ediplerimize baktığımız zaman bu görüşün doğru olduğunu fark ederiz. Hemen hepsi de üç dille eser yazmışlardır. Arapça, Farsç ve Türkçe divanları vardır. Türk kütüphanelerindeki yazma eserleri incelediğiniz zaman da aynı durum görülebilir.

Okumuş zümredeki bu durum, halk kültürü için de doğrudur. Ancak halk kültüründeki ödünç alma oranı, kelime hazinesi vb. unsurlar daha farklıdır. Halkın yarattığı kültürel ürünler hem hayatın içinde, hemde tabiatla daha iç içedir.

Anadolu mizahına baktığımız zaman fizik ve sosyal çevrenin insan ve toplum üzerindeki çeşitli baskısından biri vebirkaçının ortadan kalkmasıyla duyulan rahatlama, insan vücudunun doğal hareketlerinden sapması ile bir kurtuluş duygusu, olaylar ve tabii durumlar arasındaki sıra ve düzenin bozulması veya unsurlardan birinin eksilmesi Anadolu insanını da güldürmektedir. Yani bütün insanların ortak “Gülme” nedenleri vardır. O hâlde mizahtaki millî farklılıklar nereden gelmektedir ve farklı topluluklar birbirlerini nasıl etkilemektedir? Bu durum Türklerin, Arapların ve İranlıların nelere ve niçin güldükleri sorusunu da birlikte getirmektedir.

Ortaçağ İslâm tarihi üzerinde çalışmaları ile tanıdığımız Franz Rosenthal “Erken İslâm Mizahı-1956 (Humer in Early Islam)” adlı eserinde bunun sebebini “Belli bir zamanda ve belli bir mekânda mevcut olan sosyal ve doğal fiziksel kısıtlamalar, başka zaman ve mekândakilerden farklı olurlar” demektedir. Gerçekten komik ifadenin özel bir türüne olan ilgi bir yerde ortaya çıkabilir ve belli bir zaman diliminde korunabilir. Ancak komik unsur özü itibarı ile değişmediği hâlde, onu ifade ediş tarzı değişir. Böylece milletler arasındaki hatta kuşaklar arasındaki farklılıklar açıklanabilir.

Arap ve Fars mizahını incelerken dil ve din faktörünün iyice anlaşılması gerekmektedir. Orta Doğunun önemli mizah tipleri bütün Türk dünyasında, Arap ve Fars kültüründe, bazen orijinal isimleriyle bazen de mahallîleşerek karşımıza çıkarlar. Meselâ, Nasrettin Hoca tipi Molla Nasrettin olarak İran, Cuha-yı Rumi olarak Arap kültüründe de yer almaktadır. Bu isimlendirmeler bize yukarıda sözünü ettiğimiz orijinal olma uyarılama olayını da göstermektedir.

Nasrettin Hoca’yı bilimsel olarak inceleyen, A. Wesselski (Der Hodscha Nasrettin, Weimar-1911) onun fıkralarının prototiplerinin üzerinde durmuş, Cuha’nın Arap edebiyatındaki mizahî hikâyelerini de R. Basset (Mille et Les Contes, Récits et Légendes Arabes, Paris 1924-6) Her iki tipin folklorik yönlerine ağırlık vermişlerdir.

Arap edebiyatında zengin bir şaka ve fıkra hazinesi vardır. Bunların çoğu anonimdir. Aptal bedevîler, karı-koca, kadı ve diğer meslek grupları gibi ana figürler sık sık fıkra konusu olmuşlardır.

Gülmenin günah sayıldığını düşünen pek çok mistik olmasına rağmen, Hz. Muhammed’in şakadan hoşlandığını belirten yazarlar da mevcuttur. Bu konuda

Rosenthal'ın kitabındaki Birinci Bölüm'de geniş bilgi ve zengin bir bibliyografya verilmiştir.

Arap mizahında sevinç aslî unsurlardan biridir. Ekren dönem mizahında "gülme" konusu ile ilgili münakaşaların yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu münakaşalardan kesin sonuçlar alınmamakla birlikte, "gülme"nin kaynağı ve sebepleri üzerinde görüşler ileri sürülmüştür. Bu konudaki F. Rosenthal'ın yukarda sözünü ettiğimiz "Erken İslâm Mizahı" adlı incelemesinde, Taberî'nin, İshak bin İmran'ın, Süleyman el-İsrailî'nin, İbn el Matrân'ın son olarak da Ebu Hayyan el-Tevhidî'nin görüşlerini vermektedir. Bunların hepsindeki ortak görüş her bir tarihî devrinde, "gülme" de hem toplayıcı hem de dağıtıcı bir başlangıç vardır şeklinde özetlenebilir.

Ortaçağ müslüman ideolojisinde kendi mistik ve estetik felsefesi içinde kuralcılık, dünyanın fâniliği, anlaşılmazlık gibi duygular hâkimdir. Gülüş ile ilgili yaratılan eserlerde zıt tipler feodal bir karakter karşısına çıkartılan sefil, ahmak veya deli (divane) görünüşlü halk filozofları vardır. Bunlar aslında kendi dönemlerinin sistemlerine, ahlâk normlarına, âdet ve an'anelerine karşı çıkan akıllı ve entelektüel tiplerdir. Sıfatları arasında nedimlik, dervişlik, hocalık, divanelikler ön plâdadır. Nedimlik kendi dönemlerinin en şerefli sanatıdır. Nedimler bütün kanun ve kaideleri bilen, musiki aleti çalabilen, Kur'an'ı ezberden okuyabilen, şahların veya padişahların tarihlerini bilip anlatabilen tiplerdir.

Fars kültüründe de aynı durum dikkati çeker. İran yazılı kaynaklarında bu konuda oldukça ilginç bilgiler mevcuttur. Meşhur Ferûdiddin Attar'ın "kabusnâme" adlı eserinde bu konu ile ilgili ayrı bir fasıl bulunmaktadır.

İran'da nedimlerin sadece hükümdarları eğlendirmediklerini, aynı zaman da latifeli sözlerle saray kanunlarını, acımasız bürokratları, cimri zenginleri de hicvettikleri görülür. Bu bakımdan gerek İran gerekse Arap mizahında her hükümdarın yanında bir nedim bulunur. Harun Reşit'in yanında Behlûl Danâ, Sultan Mahmut'un (Gazneli) yanında Telhek, yine Harun Reşit'in yanında Ebu Nuvas görülmektedir. Hatta halk kültürü XIII. yüzyılın Nasrettin Hoca'sını da XV. yüzyılda yaşamış olan Timur'un yanına götürmektedir.

Kanaatime göre, Nasrettin Hoca'yı XV. asra taşıyan anlayış Arap ve Fars tesiri ile olmuştur. Anadolu halk kültüründe daha sonraki yüzyıllarda yaşayan Bekri Mustafa tipinin de bir nedim olması, bu düşüncenin tesiri olarak açıklanabilir.

Arap ve İran hükümdarlarının, halkla aralarındaki iletişimi bu nedimlerle sağladıkları anlaşılmaktadır. Komik ve irtical kabiliyeti olan nedimler, toplumdaki gerilimi, hükümdarın halk üzerindeki baskısını hafifletmek gibi bir

fonksiyona sahiptirler. Kurum olarak, hükümdar yanında bulunma yani nedim veya müzahip olmanın, hem hükümdar hem de halk için çok önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Arap ve İran mizah tiplerinin bir başka özelliği de, İslâmiyet dolayısı ile, mistik olmalarıdır. Hazır cevap olmalarının yanında, divane görünürler. Daha sonraki yüzyıllarda meşhur olmuş âlimler, düşünür, şair ve edipler, devlet adamları fıkralara kahraman olmuşlardır. Bunlar bazen meşhur mizah tiplerinin konuları olarak, yaşayışları veya sözleri ile fıkralarda görünür, bazen de bizzat kendilerinin ağzından bir macera olarak başlarından geçen olaylar anlatılır.

İster mizah tipleri ister başka kahramanların sözleri ve davranışları üzerinde olsun, fıkralarda tipler birbirlerine çok yakındır. Ortak denilebilecek karakteristik özelliklere sahiptirler. Davranışlarındaki benzerlik, ortak gülüşün özellikle mistik yönü ile kendini gösterir.

Anadolu halk mizahında pek çok Arap ve İranlı tip bulunmakla birlikte biz bunlarda halk kültüründe hâlen yaşayan Araplardan; Cuha, Behlül ve Ebu Nuvaz, İranlılardan da Telhek ve Daho tipleri üzerinde durmak istiyoruz. Bu tiplerin fıkraları elbetteki, sadece Anadolu halk kültüründe etkili olmamıştır. Cuha veya Behlül'ün bütün Türk dünyasında, bazen isimlerine bağlı olarak, bazen de başka mahallî tiplere mal edilen fıkraları ile bilinmektedirler.

Anadolu sahasında en çok latifesi (fıkrası) bilinen Arap tipi Cuha'dır. Cuhî de denmektedir. Asıl adının Sabit olduğu rivayet edilmekte, Emevîlerin son döneminde (VIII. yüzyıl) yaşadığı Küfe'de yerleştiği bilinmektedir. Saflığı ve aptallığı pek çok fıkraya konu olmuştur. Hayatı efsaneleşmiş, şöhreti, Anadolu dahil, bütün İslâm âlemine yayılmıştır. Bazı yerli fıkralar ona mal edilmiş, bazen de ona ait fıkralar yerli tiplere yüklenmiştir.

Anadolu'da özellikle Nasrettin Hoca'nın fıkralarıyla karıştığı, hatta hayatının da ona benzediği, bu yüzden Hoca'ya, Cuha-yı Rum da denmesi birçok araştırmacının aynı isimli iki kişinin yaşadığını iddia etmesine sebep olmuştur. Cuha kelimesinin Hoca kelimesiyle benzeştiğini ileri sürerek ikisinin de aynı kişi olduğu iddiası bile ortaya atılmıştır. Bir başka iddia da Nasrettin Hoca fıkralarının, Cuhankilerin bir adaptasyonu olduğu şeklindedir.

Aslında Cuha yanındaki eşiği ile Nasrettin Hoca'ya çok benzer. Fıkraları arasında Hoca ile karışan pek çok fıkrası vardır.

Körleri sudan geçirirken her biri için 10 akçe pazarlık eder. Ancak sudan geçerken onlardan birini su aparır. Ağlaşan körlere, "10 akçe eksik verin, siz niye ah vah ediyorsunuz, 10 akçe zarar eden benim" diye cevap verir.

Bu fıkra Nasrettin Hoca ile ilgili olarak da Anadolu'da sözlü gelenekte yaşamaktadır.

Cuha bir gün babasıyla giderken, babasına gördükleri cenazenin nereye gittiğini sorar, babası "Nasıl, söyleyim oğlum, onun gittiği yerde ne yemek, ne içmek, ne de giyinmek herhangi bir şey var, deyince, Cuha; öyleyse bizim eve gidiyorlar" diye cevap verir.

Bu fıkra da Hoca'ya atfen anlatılmaktadır.

Arap fıkra tiplerinden biri de Ebu Nuvas'tır. Abbasiler döneminde Basra veya Ehvas şehrinde doğmuş ve devrinin önemli bilginlerinden ders almış ve halifelere intisap etmiştir. Bilhassa Harun Reşit'le olan rindane lâtifeleri ile tanınmıştır.

Dünyayı yaşanması gereken bir mal gibi düşünmüş, işlediği günahları açık bir yüreklilikle anlatmıştır. Hiciv, mizah ve yer yer istihza dolu mizahı oldukça yaygındır.

Harun Reşit, yanındaki adamlara kızar ve Ebu Nuvas'a saraydaki ahmakların listesini çıkarmasını ister.

Ebu Nuvas, en başa halifenin adını yazar. Sebebini sorunca da, daha önce tanımadığı bir adama yüz dinar verip at ısmarladığını söyler. O zaman halife, "Yani atı getirmeyecek mi?" diye sorunca, Ebu Nuvas, "O zaman sizin adınızı siler onunkini yazarım" der. Fıkrası Bekri Mustafa'ya (IV. Murat'ın nedimi ve içkiye düşkünlüğü ile meşhur tip) atfedilmektedir.

Aynı şekilde Ebu Nuvas'ın (Allah'ım bana 1000 altın gönder 999 olsa kabul etmem" diye başlayan lâtifesi de Nasrettin Hoca'ya mal edilen meşhur fıkralardandır.

Arap fıkra tiplerinden en meşhuru Behlül'den bilgeliği dolayısı ile Behlül Dâna veya Behlül Dânende olarak da bahsedilmektedir. İmam Cafer Sadık'ın talebesi olduğu rivayet edilir. Halk geleneği onu Harun Reşit'in kardeşi olarak takdim eder. Feridüddin Attar, onun, fıkralarını genişletmiş ve edebî hâle sokmuştur. (Türk Dili ve Ed. Ansiklopedisi, 1. cilt, s. 378)

Fıkralarının başlıca iki tipi vardır. Harun Reşit ve kendisi arasında geçen münakaşalar sonunda, mutlaka galip çıkar.

Onda tipik bir “aptal görünen âlim” görüntüsü vardır. Divane Behlül denmesi de bu yüzdendir. Fıkralarından onun bilerek divane görüldüğünü, bu sayede pek çok tehlikeden korunduğunu anlayabiliriz.

Kendisine Behlül Dâna diyen ve zengin olmak için akıl soran birine demir ve kömürü ıslatıp satmasını tavsiye eder. Adam zengin olur. Divane Behlül diye hitap eden birine de soğanı ıslatıp beklettikten sonra satmasını öğütler, adam iflas eder. Sebebini sorduklarında da, “Âlimden ve divaneden akıl böyle olur” der.

İran menşeli (kökenli) fıkra tiplerinden Daho'nun fıkralar Bektaşî tipindedir. Anadolu fıkraları ile aynı özelliklere sahiptir. Anadolu da Bektaşî fıkrası olarak anlatılan, “Bir akçe için hamamı yıkan Allah, senin istediklerin için şehri yıkar” fıkrası Daho'ya mal edilmektedir. Nasrettin Hoca'nın “Sesi sabah olunca çıkacak”, “Zerdaliyi yiyen gerdeğe girsin” fıkraları ile anonim olan “Kedi yıkanırken ölmedi; sıkarken öldü” fıkraları da Daho'ya ait olarak gösterilmektedir.

Ancak bu tiplerin dışında isimleri anılmadan, ya anonimleşmiş yahut belli Türk tiplerine adapte edilmiş Arap fıkraları da, Anadolu mizahında karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en eski örnek, İbn en-Nedim'in meşhur Fihrist'inde adı geçen Ebu'l-Enbas'a atfedilen “Dinleyicilerine kendisinin ne anlatacağını soran, dinleyicilerin de bilmiyoruz demeleri üzerine, bilmeyenlere ne anlatayım diyerek kürsüden inen” vaizin fıkrası, Anadolu'da Nasrettin Hoca'ya mal edilmiştir. Ebu'l-Enbas Medine'de yaşamış ünlü bir astrologdur. Hakkında oldukça geniş bir literatür mevcuttur (Bk. Erken İslâm'da Mizah, s. 15 dipnot 1). Görüldüğü gibi Arap ve Fars menşeli fıkralar ortak İslâm değerlerine sahip milletler arasında hızlı bir yayılma imkanına kavuşmuştur.

Sonuç olarak Anadolu halk kültüründe hem Arap hem de İran kökenli fıkra tipleri bazen kendi isimleri ile bazen de başka Anadolu tiplerine mal edilerek yaşamaktadır. Bu durumdaki fıkraların ortak özellikleri mistik olmalarının yanı sıra divane görünen akıllı tipinde, Fars kökenli olanlarda da Bektaşî otodoksisine yakın olmalıdır.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

Nasrettin Hoca ile ilgili fıkralar için,

Şükrü Kurgan, *Nasrettin Hoca*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1986'dan.

Arap ve İran Fıkra Tipleri ve Fıkraları için,

Talımasıb Ferzaliyev'in “Şark Halglarının Letifeleri” Bakû, 1982 adlı eserlerinden faydalanılmıştır.